

С.П. Тараненко

**ЕЛЕКТРОННА АРХЕОЛОГІЧНА
КАРТА КІЄВО-ПОДОЛУ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСАДУ**

В статті розглядається коло питань, пов'язаних із створенням електронної археологічної карти Подолу Києва Х-ХІІІ ст. Вона містить дані планувальної структури посаду та його масової забудови, отримані з 62 археологічних розкопів. Представлений проект розширює можливості для реконструкції давньоруського Подолу.

Ключові слова: давньоруський посад, електронна карта, планувальна структура, масова забудова

Перший досвід візуальної реконструкції планувальної структури давньоруського Подолу належить М. Закревському [3, лист 1, 2]. На двох планах він представив Поділ 988 р. та Поділ з 988 по 1240 рр. Очевидно, базою своїх реконструкцій для дослідника були не стільки ранні картографічні матеріали та невідомі нам історичні документи, а, вірогідно, наративні джерела, оскільки жодних археологічних розкопок тоді на Подолі не відбувалось, а вони, на нашу думку, мають бути основою такої реконструкції.

У 1974-1976 рр. А.В. Казанським за участю Ю.А. Асєєва та П.П. Толочка проводилася робота по архітектурному моделюванню Києва ХІІ-ХІІІ ст. Автори представили масову забудову міста відповідно до даних археологічних досліджень [16, 9-10], у тому числі різноманітність планувальної структури різних районів Києва. Якщо у Верхньому місті переважала радіально-концентрична система, то на Подолі – порядова.

Одночасно з розгортанням регулярних археологічних розкопок дослідники все більше уваги почали приділяти іншим джерелам з історії Подолу, зокрема картографічним. В.О. Харламов та Г.В. Алфьорова запропонували розглядати планувальну структуру давньоруського Подолу, спираючись на дані ХІІІ ст., а саме на план 1695 р. полковника Ушакова. Дослідники зробили висновки, використовуючи метод послідовних реконструкцій. Суть його полягає в тому, що на сучасну інструментальну топографічну основу міста послідовно переносяться датовані плани, карти, креслення, схеми тощо. Для цієї роботи були використані інструментальні плани 1745, 1750-1752 і 1803 рр., а також сучасна топооснова. Маючи плани різних хронологічних зрізів, виконані в одному масштабі, було простежено шляхи розвитку забудови Києва, його планувальної системи та ін. шляхом накладення планів один на одного [1, 91].

Виконану дослідниками роботу слід розглядати як одну з перших вдалих спроб узагальнення матеріалів з генезису планувальної структури Києва. Але враховуючи, що план 1695 г. немасштабний і являє

собою скоріше схему міста, ніж інструментальний план, хоча на ньому і передано основний характер забудови, конфігурацію кварталів та систему оборони, така спроба не дозволяла об'єктивно розглядати проблеми планувальної структури Подолу Х-ХІІІ ст.

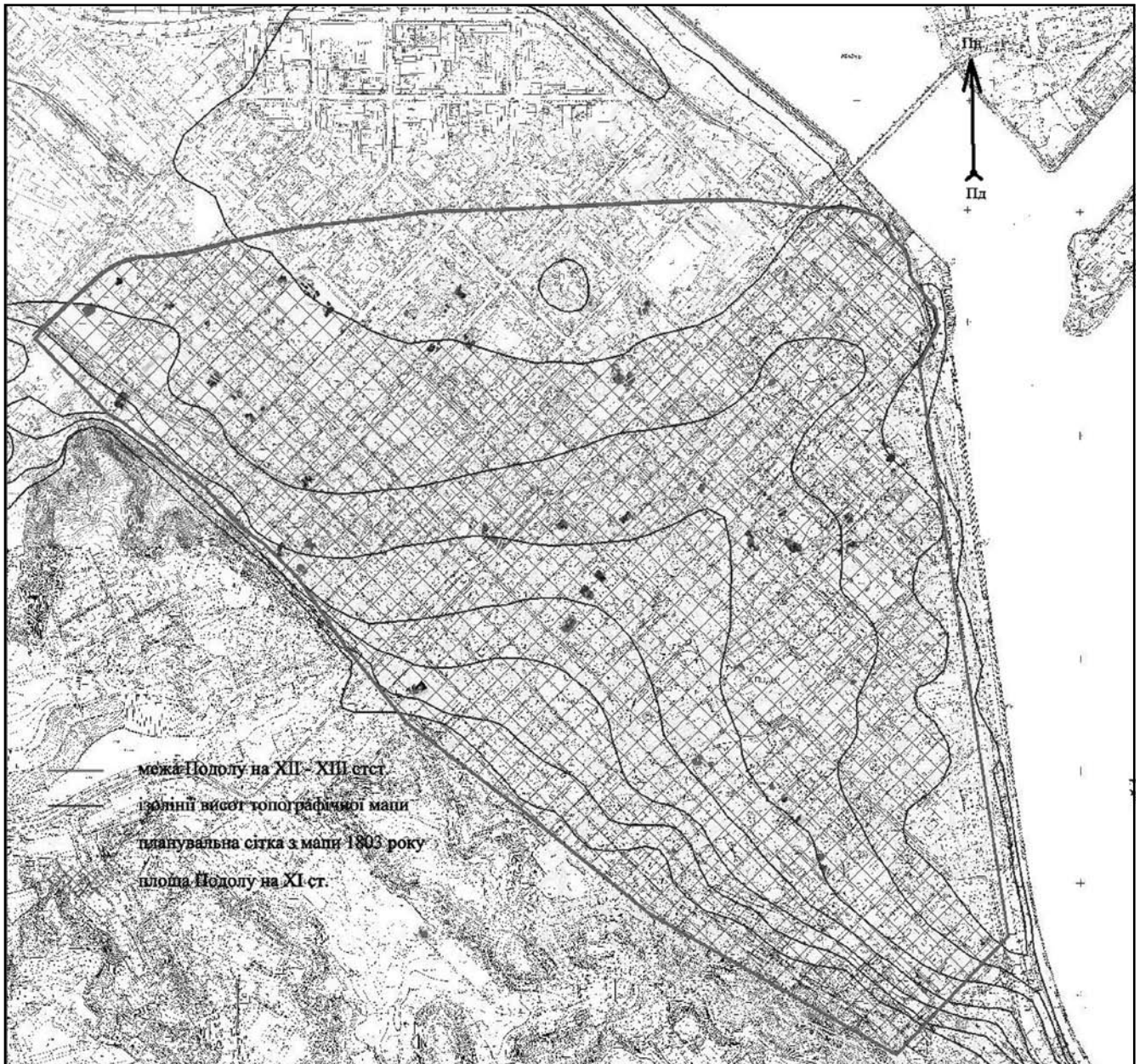
На початку 80-х років ХХ ст. в Інституті «ПАТ «Київпроект» головним архітектором Ю.А. Паскевичем був складений суміщений план Подолу, в якому використані карти 1803 р. та план станом на 1974 р. Цей план уперше був опублікований К.М. Гупалом. На ньому нанесені 24 розкопи у вигляді умовних позначок [2, 12-13], і його сміливо можна назвати першим досвідом поєднання історичних карт, сучасного топоплану та даних археології.

У монографії М.А. Сагайдака «Давньокиївський Поділ» поруч з іншим ілюстративним матеріалом також було використано згаданий вище сумісний план. На цьому етапі археологічна складова плану включала вже 47 археологічних розкопів 1950-1989 рр. [7, 32-33]. У наступних публікаціях автор доповнив план пунктами археологічних досліджень [4, 908-909]. Як і у попередньому плані, розкопи нанесені в вигляді умовних позначок. Дана робота є прикладом методичного картографування місць археологічних досліджень, що вкрай важливо для розуміння історичних процесів на Подолі Києва.

На сьогоднішній день, враховуючи майже 80-річну історію досліджень Подолу Києва, проведено понад 160 стаціонарних розкопок та археологічних наглядів. Хронологічний діапазон зафіксованих культурних шарів коливається в межах ІХ-ХХ ст. Серед них ми виділяємо 62 розкопи, на яких виявлені елементи масової забудови та планувальної структури Х – першої половини ХІІІ ст.: житла, господарські споруди, паркани, дороги, вулиці. Також до уваги брались об'єкти, без яких неможливо уявити історичну топографію давньоруського Подолу – церкви, гідротехнічні споруди, ручаї, могильники. Така кількість інформації зумовила складання інтерактивної електронної археологічної карти, яка відображає планувальні аспекти посаду.

Для здійснення поставленого завдання була використана архітектурно-будівельна програма Autodesk AutoCAD 2002, яка дозволяє легко відображати плани, практично, у будь-якому масштабі, що дуже зручно для швидкого переходу від панорамної мапи до докладного плану одного розкопу. Також програма дозволяє переводити всю візуальну інформацію в стандартне електронне растрове зображення (наприклад, в форматі tiff або jpg) для наступного друкування та розміщення на інформаційних ресурсах Інтернету.

Спочатку плани окремих розкопів конвертувалися у формат векторної графіки, при чому об'єкти на планах об'єднувалися в групи, які викреслювалися в різних шарах: дерев'яні споруди, котловани парканів та їхні

Іл. 1. Електронна археологічна карта Києво-Подолу

залишки, дороги (вулиці), рови, поховання і т. д. Це дозволяло відображати й працювати з групами окремо та в різних варіаціях. Далі окремі плани розкопів, з урахуванням прив'язок до місцевості, наносилися на мапи сучасного Подолу (в якості основи останніх були взяті супутникові знімки Google Earth та мапи Києва 2000) у вигляді зовнішніх посилань. Таким чином, зміни в кресленнях розкопу автоматично відображаються в цьому кресленні в складі інших мап.

Враховуючи досвід попередніх реконструкцій Подільської забудови [1, 90-91; 2, 12-13; 7, 32] та останню інформацію щодо розміщення давньоруських вулиць [9, 260-268], для порівняльного аналізу залучено план 1803 р. – останній відомий інструментальний план, знятий до пожежі на Подолі 1811 р. Він став підосновою інтерактивної карти і гіпотетично відображає основні напрямки

давньоруської вулично-садибної мережі.

Для виконання окремих завдань до плану додається топографічна карта Подолу з позначками за Балтійською шкалою висот.

На базі даних потужностей культурного шару Подолу [7, 55-65] та розміщення представлених розкопів виділені умовні зони розселення: Центральна, Північно-Західна, Південно-Східна.

Датування об'єктів електронної карти дозволяє зробити окремі плани для X, XI, XII та першої половини XIII ст. Також програма надає можливість виділити на мапі окремі вулиці, паркани, ручаї і т. д., комбінуючи їх за нашим бажанням, виходячи з поставлених цілей.

Безумовно, відображення масової забудови Подолу Києва та його планувальної структури неможливе без чіткого визначення меж розселення та кордонів посаду в давньоруський час. Саме із залученням

археологічних матеріалів, як найінформативніших для визначення розмірів стародавнього міста, ми пов'язуємо появу кількох версій щодо розмірів посаду та принципів його розвитку: від 180 га [15, 173] до 200 га, [2, 107-108]. М.А Сагайдак виділив два етапи формування посаду: з останньої чверті IX ст. до 20-х років або до кінця X ст. – 150 га; з XI ст. до XIII ст. – 180 га [6, 21; 8, 60].

Надані вище розміри Подолу в період з IX до XIII ст. повинні спиратися на дані археологічних джерел, але, на жаль, ми не завжди маємо уявлення про конкретні координати меж посаду, зв'язані з сучасною топографією. На базі археологічних досліджень були зроблені спроби ідентифікувати місце розміщення літописного стовп'я та порту.

Південь – південний схід. За відправну точку візьмемо місце, де, на нашу думку, розташовувався порт. Він містився в природній гавані, утвореній р. Почайною. Місцезнаходження гавані можна розмістити між сучасною вул. Боричів узвіз та Поштовою площею. Таке припущення стало можливим після проведеного аналізу письмових та археологічних джерел.

Південь – південний захід. З цього боку Поділ обмежений горами: Старокиївською, Замковою, Щекавицею та Юрковицею. Відправними точками для підрахунку слугуватимуть тільки ті місця, в яких зафіксований давньоруський шар. Це район вулиць Боричів узвіз та Боричів Тік – підніжжя Замкової гори – далі кордон простежується за лінією Ярославського провулку – іде паралельно вул. Фрунзе, впритул до підніжжя схилів межигір'я Щекавиці та Юрковиці. За браком археологічних даних відстань між Замковою горою та Щекавицею проведена умовно.

Захід – північний захід. Кордон у цьому районі має фіксувати стовп'є – єдина фортифікаційна конструкція на Подолі, що згадувалася в літописі. За даними археологічних досліджень ми пропонуємо локалізувати його місцезнаходження [14, 12-19]. Крайня західна координата планувальної міської сітки для XII ст. розміщала за сучасною вул. Юрківською і, відповідно, оборонну лінію ми можемо розмістити за місцем розкопу на вул. Константинівській, 61. При цьому крайня північно-східна координата, за якою могло розташовуватися стовп'є, не виходить за межі розкопів на вул. Юрківській, 30 та Оболонській, 43/47. Поєднуючи ці точки, ми отримуємо лінію, на якій, можливо, воно розташовувалося: біля підніжжя гори вона не виходила за сучасну вул. Оленівську, далі перетинала вул. Юрківську, потім повертала на схід і перетинала вулиці Межигірську та Оболонську, простягаючись паралельно вул. Турівській, й прилягала до р. Почайни. Саме в таких межах розміщав посад М. Закревський та саме під таким кутом розташовувалися квартали на карті 1803 р. Зауважимо, що це тільки гіпотеза, яка базується на археологічних та картографічних даних.

Указати більш точні координати оборонної лінії стовп'я можна лише за умови її археологічної фіксації.

Північ – північний схід. З цього боку Поділ омивався р. Почайною. На сьогоднішній день ми можемо впевнено говорити про наявність культурного шару давньоруського часу на трасі вул. Набережно-Хрещатицька, починаючи від перетину з «лінією стовп'я» до перетину з вул. Боричів узвіз.

Прийняття даних кордонів визначає площу території Подолу, яку займала планувальна міська структура та масова забудова, принаймні з другої половини XII ст. – близько 150 га. Ці дані ми пропонуємо вважати максимальними розмірами Подолу в давньоруський час.

Звичайно, посад не займав одразу таку площу на початковому періоді виникнення планувальної міської структури і, напевно, мав декілька етапів у своєму розвитку. Спроба виділити один з етапів була зроблена під час нанесення могильників давньоруського часу, що на околицях, на топографічний план [5, 259]. Аналіз їх розміщення дозволяє стверджувати, у другій половині XI ст. площа Подолу мала розмір до 130 га [10, 24].

Робота над складанням карти масової забудови Подолу Києва зазнавала певних труднощів, пов'язаних, у першу чергу, із сумісництвом її підоснов – сучасної карти та плану 1803 року. Незважаючи на інструментальний характер карти початку XIX ст., фіксація архітектурних об'єктів та елементів планувальної структури залишалася на технічному рівні кінця XVIII – початку XIX ст., що, безумовно, не йде в порівняння з сучасним. В процесі суміщення двох планів вибиралися реперні об'єкти, які існували щонайменше з XVIII ст. та існують і у наш час – храми, громадські й приватні будинки, інші архітектурні споруди. Перша ж спроба виявила розбіжність розміщення об'єктів в різних частинах Подолу. Тому нами була обрана вісь, яка проходила в центральній частині міста від гір до Дніпра. На цій вісі ми виділили наступні об'єкти: Філіціал, корпус КМА, будинок Центру археології Києва та церкву Миколи Набережного. І навіть ця невелика кількість об'єктів мала розбіжність в розташуванні на двох планах. Якщо, наприклад, за основий репер брати Філіціал (центр), то Мазепинський корпус КМА (південний кут) зміщений на північ на 3,8 м (від 173 м – 2,19 %), будинок на вул. Сковороди, 9б – на 10,9 м (422 м – 2,58 %), а церква Миколи Набережного – на 8,9 м (584,8 м – 1,52 %). Тому співпадіння елементів планувальної структури давньоруського часу та початку XIX ст. не може вважатися 100 %, а з похибкою приблизно 2 %.

Оскільки представлена карта в українській урбаністичній археології є першим досвідом інструментального нанесення планів археологічних розкопів на сумісну карту цілого посаду (міста),

представимо методологічні засади її створення:

1. Виділення на планах розкопів виключно елементів масової забудови та планувальної структури: споруди – червоний колір, паркани – чорний колір, вулиці (дороги) – коричневий колір. Також в окремих випадках наносились об'єкти, які, на нашу думку, є конструктивно важливими в плануванні внутрішнього простору садиби: рови, господарські та стовпові ями – синій колір. Кордони розкопів показані у вигляді пунктиру зеленого кольору.

2. В основному розглядалися споруди, які зафіксовані в плані. В деяких випадках (археологічний нагляд за траншеями), коли вдавалося зафіксувати в стратиграфічних розрізах залишки споруд, парканів та вулиць, ми використовували і ці дані.

3. У тому випадку, коли одна споруда міститься чітко під іншою, на загальному плані показана лише одна, але якщо споруди належать різним хронологічним періодам, вони представлені кожна в своєму періоді окремо.

4. На місцях фіксації давньоруських могильників ставиться позначка у вигляді хрестика або вимальовується одно чи декілька поховань. Ми вважаємо нанесення могильників доречним, оскільки вони, займаючи певну площу на території посаду, були одним з елементів планувальної структури і могли впливати на масову забудову.

Створена карта вже зараз виконує консультативно-інформаційну функцію як джерело для вивчення масової забудови та планувальної структури Подолу Києва. Під час попереднього вивчення місця майбутнього рятівного розкопу ми можемо гіпотетично представити можливу планіграфічну ситуацію на ділянці, яка досліджується. Прикладом практичного використання карти стали останні дослідження Центру археології Києва ІА НАНУ під час нового будівництва по вул. Хорива, 11/13 [12, 55-61] та вул. Щекавицькій, 53 [13].

В перспективі робота над картою дозволить систематизувати та структурувати давньоруський посад із виділенням планувальних констант середньовічного міста (садиби, кварталу). Передбачається, що спроба систематизації кварталів та садиб, розташованих в їх межах, повинна дати можливість приблизного підрахунку кількості садиб в різні періоди, що, в свою чергу, надасть можливість підрахунку приблизної кількості мешканців Подолу в давньоруський час.

Отримана електронна база може стати новим джерелом та фундаментом у подальших дослідженнях Подолу та Києва в цілому.

Посилання

1. Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К.: «Наукова думка», 1982. – 160 с.
2. Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве. – К.: «Наукова думка», 1982. – 128 с.
3. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I, II. – М.: «Типография

В. Грачева и компании», 1868. – 949 с.

4. Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2: М-С / Відп. ред. П. Тронько та ін.. – 2004. – С 585-1216.

5. Івакін В.Г., Тараненко С.П. Давньоруські могильники Подолу Києва в його планувальній структурі // Болховітінівський щорічник 2009. – К.: «НКПШКЗ», 2010. – С. 251-259.

6. Сагайдак М.А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Магістеріум. Випуск шостий. Археологічні студії. – К.: «Стилос», 2001. – С. 6-18.

7. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.

8. Сагайдак М.А. О некоторых типологических особенностях образования древнерусского города // Археология древнерусского города XI-XV веков. ИА РАН. – М., 2011. – С. 60.

9. Тараненко С.П. Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва // Болховітінівський щорічник 2009. – К.: «НКПШКЗ», 2010. – С. 260-268.

10. Тараненко С.П. До питання про площу Подолу Києва в давньоруський час // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції / Нац. Києво-Печер. іст.-культ заповідник. – К.: НКПШКЗ, 2010. – С. 23-24.

11. Тараненко С.П. До проблем історичної топографії давньоруського Подолу Києва // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2010. – С. 78.

12. Тараненко С.П., Івакін В.Г. Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 55-61.

13. Тараненко С.П., Шевченко Д.О., Сагайдак М.А., Міліцин Д.М., Івакін В.Г. Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва НАН України за адресою вул. Щекавицька, 53 у Подільському районі м. Києва у 2010 році. НА ІА НАНУ 2011. В роботі.

14. Тараненко С.П. До питання про літописне «стовп'є» на Київському Подолі // ЛА. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 12-19.

14. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1970. – 220 с.

15. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. – К.: «Наукова думка», 1980. – 224 с.

Тараненко С.П. Электронная археологическая карта Подола Киева как источник изучения планировочной структуры древнерусского посада

В статье предлагается к рассмотрению электронная археологическая карта Подола Киева X-XIII вв. Она включает данные об элементах планировочной структуры посада и его массовой застройке из 62 археологических раскопов. Представленный проект расширяет возможности для реконструкции древнейшего района Киева.

Ключевые слова: древнерусский посад, электронная карта, планировочная структура, массовая застройка.

Taranenko S.P. The digital map of the Kyiv Podil as a source of studying of the Posad planning structure

This paper deals with the digital map of the Kyiv Podil in the X-XIII centuries. The map includes data on the planning structure of Posad (the market and craft quarter outside the city center) and its mass-building coming from 62 excavation-sites. The proposed project provides a possibility of the detailed reconstruction of the oldest quarter in Kyiv.

Key words: Kyiv Podil in the X-XIII centuries, digital map, planning structure, mass-building.